

Говорун М. В. Диференціація понять „професійне вигорання” та „професійна деформація” в діяльності педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих учнів / М. В. Говорун // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – №19. – С. 226–229.

УДК: 159.9

**ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОНЯТЬ „ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ” ТА
„ПРОФЕСІЙНА ДЕФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ” В ДІЯЛЬНОСТІ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ ДЛЯ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ УЧНІВ**

Говорун М.В.

Аспірант кафедри корекційної психопедагогіки
Інституту корекційної педагогіки і психології
НПУ ім. М.П. Драгоманова

У статті проведено теоретичний аналіз основних психологічних характеристик професійного вигорання та професійної деформації особистості педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих учнів, а також диференціація зазначених феноменів.

Ключові слова: професійне вигорання, професійна деформація, професійна деформація особистості.

В статье проведён теоретический анализ основных психологических характеристик профессионального выгорания и профессиональной деформации личности педагогических работников общеобразовательных учебных заведений для умственно отсталых учеников, а также дифференциация указанных феноменов.

Ключевые слова: профессиональное выгорание, профессиональная деформация, профессиональная деформация личности.

In the article is conducted the theoretical analysis of basic psychological descriptions of the professional burnout and professional deformation of teachers who work at educational establishments for children with mental retardation, and also differentiation of the indicated phenomena.

Key words: *professional burnout, professional deformation, professional deformation of personality.*

Професійна діяльність здійснює потужний формуючий вплив на особистість працівника. Дослідження, присвячені деструктивним феноменам, що детерміновані професійною діяльністю, в останній час стають більш популярними. Значно розширюється коло професій, які цікавлять дослідників у якості предмету дослідження, вивчаються не лише професії типу „людина-людина”, але й інших типів, таких як „людина-техніка” (Г.Г. Вербина, 2008), „людина-знакова система”, наприклад такі як муніципальні та державні службовці (Ю.І. Виданова, 2008). У групі професій „людина-людина” також з’являються нові, раніше не досліджені, наприклад, професійна деформація політиків (В.М. Аллахвердов, 2007).

Однак, не дивлячись на значну кількість емпіричних досліджень, у сьогоденні залишається актуальною та недостатньо вивченою проблема впливу педагогічної діяльності на формування особистості вчителя загальноосвітнього навчального закладу для розумово відсталих учнів.

Актуальність дослідження деструктивних феноменів, детермінованих професійною діяльністю, у даній категорії вчителів обумовлюється тим, що дані феномени негативно впливають на психологічне благополуччя, фізичне здоров’я та ефективність діяльності спеціалістів, що задіяні у сфері корекційної освіти.

Вивченню впливу професійної діяльності на зміни у структурі особистості суб’єкта діяльності присвячені праці багатьох російських та українських учених (К.А. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьев, Г.М. Андрєєва, Л. І. Анциферова, А.Г.Асмолов, А. А. Бодальов, А. В. Брушлинський, Є. А. Клімов, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, С.Л. Рубінштейн та ін.). Дослідники

відзначають, що освоєння особистістю професії неминує супроводжується змінами у структурі суб'єкта діяльності. Ці зміни мають, з одного боку, позитивний характер, коли відбувається посилення й інтенсивний розвиток якостей, які сприяють успішності в діяльності, з іншої – негативний характер, що виявляється у зміні, придушенні та навіть руйнуванні окремих компонентів структури особистості [6].

Зеєр Е.Ф. запропонував назвати негативні зміни особистості, які виникають у процесі професіоналізації та під її впливом, деструкціями. «Професійні деструкції, – відзначає науковець, – це зміни структури діяльності й особистості, що склалася, які негативно позначаються на продуктивності праці та взаємодії з іншими учасниками цього процесу» [3, с. 149]. Професійні деструкції порушують цілісність особистості, знижують її адаптивність, стійкість, негативно позначаються на продуктивності діяльності [4].

Однією з найбільш гострих проблем даної сфери психологічних досліджень є її неоднорідність, яка деякими дослідниками не помічається. Так у літературі зустрічається змішування (А.Ю. Ловчев, Н.П. Ванчакова, В.А. Корячків, 2009), а іноді й ототожнення понять (А.Р. Карімова, 2008; А.М. Куцурова, 2008), що означають професійно обумовлені деструкції, а саме „професійне вигорання” та „професійна деформація особистості”. Така ситуація суттєво ускладнює розуміння та інтерпретацію цих понять. Критика даної термінологічної плутанини в публікаціях зустрічається надзвичайно рідко (С.П. Пронін, 2006).

Мета нашого дослідження: провести стислий теоретичний аналіз зазначених феноменів та їх диференціацію з метою подальшого усунення термінологічної плутанини, сутнісної підміни та ототожнення понять „професійне вигорання” та „професійна деформація особистості”.

Зміни, які відбуваються з особистістю у процесі підготовки, опанування професійною діяльністю та її самостійного виконання, приводять до становлення особистості як фахівця та професіонала. Професійне становлення наповнює життєдіяльність людини особливим сенсом, розвиває її здібності й

особистісні якості. Але, як будь-який процес, що розвивається, професійне становлення супроводжується й деструктивними змінами [3]. Однією з форм таких професійних деструкцій є феномен професійного вигорання.

Поняття «вигорання» уперше прозвучало в науковій літературі в середині 70-х рр. XX століття (Н.І. Freudenberger, 1974; С. Maslach, 1976) і з того часу набуло широкого поширення в зарубіжній і вітчизняній психології. Серед російських та українських науковців, що досліджують феномен професійного вигорання – Н.М. Булатевич, Н.С. Водоп'янова, Ю.П. Жогно, Л.М. Карамушка, Г.В. Ложкін, Т.В. Зайчикова, В.Є. Орел, Е. С.Старченкова, Т.В. Форманюк та ін.

Центральне місце в розвитку наукової концепції феномену вигорання зайняли роботи С. Maslach і її колег (С. Maslach, S. Jackson, 1982, 1984, 1986; С. Maslach, A. Pines, 1977, 1978, 1980). Розроблені ними моделі вигорання стали основою для проведення подальших досліджень. Більшістю дослідників вигорання визначається як стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, що виявляється у професіоналів, які працюють з людьми (С. Maslach, S. Jackson, M. Leiter та ін.).

Професійне вигорання розглядається як синдром, що включає три структурні компоненти: емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію професійних досягнень (С. Maslach, S. Jackson, 1986).

Емоційне виснаження виявляється у почутті емоційного спустошення та втоми, які виникають унаслідок надлишкового потоку робочого перевантаження, коли емоційні ресурси людини є вичерпаними і вона відчуває себе нездатною виявити адекватну емоційну реакцію на психологічному рівні.

Деперсоналізація (тенденція розвивати негативне ставлення до клієнтів) – це негативне, цинічне або байдуже сприйняття своїх клієнтів, захист від пригнічуючих емоційних станів шляхом поводження з клієнтом як з об'єктом.

Редукція професійних досягнень відноситься до тенденції негативного самосприйняття у професійному плані та виявляється у почутті некомпетентності та неуспішності у своїй діяльності.

Професійне вигорання розглядається і з результиуючої, і з процесуальної сторін як процес, що розвивається в ході професійного становлення та має ряд стадій (М. Burish, С. Cherniss, L. Hallsten, В. В. Бойко та ін.).

Найбільш детально стадіальний процес розвитку вигорання розглядається в концепції М. Burish, який виділяє *шість фаз у динаміці феномену вигорання* і характеризує кожну з них.

На першій застережливій фазі професіонал демонструє надмірну активність, обмеження соціальних контактів і відмову від потреб, які не пов'язані з роботою, що поступово виснажує його емоційно-енергетичні ресурси.

На другій фазі відбувається зниження рівня власної участі відносно колег і суб'єктів професійної діяльності, що виявляється в негативному сприйнятті оточуючих, їх стереотипному, цинічному і байдужому сприйнятті, у небажанні виконувати свої обов'язки, незадоволенні роботою.

Третя фаза характеризується гострими емоційними реакціями з переважанням депресивних і агресивних станів, що супроводжуються страхами, лабільністю настрою, апатією, почуттям провини, зниженням самооцінки, а також відсутністю толерантності, підвищеною конфліктністю.

На четвертій фазі з'являється деструктивна поведінка, яка відбивається в інтелектуальній, мотиваційній і емоційній сферах та виявляється у зниженні концентрації уваги, ригідності мислення, нездатності виконувати складні завдання; відсутності ініціативи і зниженні ефективності діяльності; байдужості, уникненні неформальних контактів, участі в житті інших людей, самоті.

На п'ятій фазі виникають психосоматичні реакції, такі як безсоння, серцево-судинні порушення, головні болі, розлади травлення, а також залежність від нікотину, кофеїну, алкоголю.

Завершальна шоста фаза характеризується тотальним розчаруванням і негативною життєвою установкою, що виявляється в екзистенціальному відчаї, відчутті безпорадності та безглуздя життя.

Існуючі підходи до вивчення феномену професійного вигорання виділяють **ряд чинників, що детермінують його**. Так, інтерперсональний підхід розглядає міжособистісні взаємини професіонала з суб'єктами діяльності як основну причину вигорання (B. Buunk, W. Schaufeli, 1992; C. Maslach, 1976, 1993). Для індивідуального підходу характерне виділення особливостей мотиваційної й емоційної сфер особистості як причини професійного вигорання (L. Hallsten, 1993; S. Hobfoll, J. Freedy, 1988, 1989; A. Pines, 1981, 1988, 1993). Представники організаційного підходу (M. Burisch, 1993; R. Schwab і E. Iwaniski, 1982; J. Winnabst, 1993 і ін.) говорять про чинники робочого середовища як основне джерело професійного вигорання.

Ми підтримуємо думку, що виникнення і динаміка професійного вигорання обумовлені системою взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих чинників, що виявляються на різних рівнях організації особистості.

Іншим проявом негативного впливу професії на особистість є феномен ***професійної деформації особистості***.

Професійна деформація відноситься до тих міждисциплінарних проблем, глибоконаукове осмислення яких лише починається. Донедавна поняття «деформація» використовувалося суто у технічних і медико-біологічних дисциплінах.

Інтерес до вивчення проблеми професійної деформації знаходить віддзеркалення в роботах С.П. Безносова, Р.М. Грановської, І.М. Нікольської, Е.Ф. Зеєра, А.К. Маркова, С.Л. Рубінштейна, Є.В. Руденського, Е.Е.Симанюк, А.А. Деркач, В.Г. Зазикіна, Н.В. Кузьміна та ін. Дослідники відзначають, що багаторічне здійснення будь-якої професійної діяльності призводить до утворення деформацій особистості, що знижують продуктивність виконання трудових функцій.

Об'єднуючи інтерпретації багатьох авторів, ми отримуємо наступне: Деформація особистості професійна – це зміна якостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування та поведінки), які виникають під впливом тривалого виконання професійної

діяльності. Унаслідок нерозривної єдності свідомості і специфічної діяльності формується професійний тип особистості. Професійні деформації особистості виявляються у зміні рівня вияву професійно важливих якостей під впливом змісту діяльності й індивідуально-психологічних особливостей особистості, розвиток яких визначається багатьма чинниками: різноспрямованими онтогенетичними змінами, соціальним середовищем, соціально-економічними змінами у країні, змістом професії і т. ін. [5].

Найбільший вплив професійна деформація має на особистісні особливості представників тих професій, робота яких пов'язана з людьми (чиновники, керівники, працівники по кадрах, педагоги, психологи) [1].

Професійна деформація так само, як і емоційне вигорання, є процесом динамічним, має свої етапи формування та розвитку, кожен з яких характеризується окремими симптомами (В.С. Медведєв, Р.М. Грановська, С.П. Безносов). Так, на *першому етапі професійної деформації (початковий рівень деформації)* відбуваються незначні, зовні малопомітні, переважно кількісні зміни у особистості працівника, коли він пізнає та оволодіває професійною діяльністю, формуючи власний стиль її виконання, але ще не підпадає у фатальну залежність від служби, тому професійна деформація не здійснює помітного негативного впливу на ефективність службової діяльності.

На *другому етапі (середній рівень деформації)* з особистістю працівника відбуваються суттєві кількісно-якісні зміни, акцентуйовані риси гіпертрофуються, інші – зупиняються у розвитку або починають атрофуватися; завершується формування достатнього професійного досвіду, службові інтереси займають домінуюче місце, завищується самооцінка тощо.

На *третьому етапі професійної деформації (глибинний рівень деформації)* деформаційні зміни вражають усю особистість, яка потрапляє в повну залежність від професійної сфери, професійні риси трансформуються у свою протилежність, зникають внутрішні бар'єри проти суб'єктивного тлумачення нормослухняної поведінки, стиль службового спілкування переноситься на позаслужбові стосунки. Працівник починає оцінювати себе як

неперевершеного професіонала, але при загальному благополуччі у нього можуть виникати серйозні зриви та невдачі, пов'язані з послабленням внутрішнього контролю, самовпевненістю, втратою творчого підходу до вирішення нових завдань і відповідного ставлення до власного професійного досвіду.

Підводячи підсумок стислому теоретичному аналізу феноменів професійного вигорання та професійної деформації особистості слід відмітити, що це окремі феномени, які не збігаються за обсягом (професійна деформація особистості більш широке поняття по відношенню до професійного вигорання) та які не можна ототожнювати. З метою поглиблення розуміння різниці цих двох понять проаналізуємо глибше їх відмінності.

Використовуючи умовну опозицію «професіонал-людина», О.А. Єлдишова показує відмінність між цими двома феноменами таким чином: «Я як професіонал» – це частина особистості, яка відповідальна за виконання професійних обов'язків... максимально виявляється в професійній діяльності. «Я як людина» - більш центральна («своя») частина особистості... в основному проявляється в так званому «особистому житті»... «синдром вигорання» можна представити як втрату контролюючої ролі «Я професійного» і впровадження «Я людського» в область професійної компетенції. На роботі фахівці «по-людськи» втомлюються та відчують роздратування на своїх клієнтів. Професійна деформація, навпаки, представляється як розширення панування «Я професійного» в область діяльності «Я людського». Повернувшись додому, людина продовжує поводитися як фахівець» [2, с. 66].

Також важливо відмітити, що кожна професія має свій ансамбль професійних деформацій особистості [3]. Наприклад, для правоохоронців це такі якості як обвинувачувальний ухил, надмірна підозрілість, правовий нігілізм, засвоєння елементів кримінальної субкультури, спрощення мовленнєвого спілкування, впевненість у власній безгрішності і т.д. (Калягін Ю.С., Коноплева І.Н., 2011), а для педагогів – авторитарність, демонстративність, педагогічний догматизм, консерватизм, домінантність,

соціальна лицемірство, педагогічна агресія, дидактичність, поведінковий трансфер і т.д. (Зеєр Е.Ф., 1997). У той же час професійне вигорання представників різних професійних груп включає три компоненти: емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція професійних досягнень.

Більш ретельно аналізуючи прояви професійного вигорання та професійної деформації особистості, ми побачимо ще одну відмінність: якщо одним з проявів професійного вигорання є редукція професійних досягнень – виникнення у працівників почуття некомпетентності у своїй професійній сфері, усвідомлення неспіху в ній, то при професійній деформації особистості спостерігається завищення самооцінки та самовпевненість.

До того ж професійне вигорання та професійна деформація особистості формуються в різні періоди професійного становлення особистості. Дослідження, присвячені професійному вигоранню показують, що і його формування і розвиток у процесі становлення професіонала підкорюється U-образній інвертованій залежності (Орел В.Є., 2005; Schaufeli W.B., Enzmann D., 1998). Даний феномен може формуватися вже на початкових етапах професіоналізації особистості як результат «шоку», викликаного протиріччями між очікуваннями особистості та реальною дійсністю (Cherniss C., 1993). Професійна деформація ж формується у працівників приблизно в середині їх професійного шляху (Орел В.Є., 1998).

Підводячи підсумок проведеному аналізу зазначених феноменів, ми можемо стверджувати, що поняття „професійне вигорання” та „професійна деформація особистості” не можна ототожнювати. Названі психологічні феномени можна правомірно віднести до групи деструктивних компонентів процесу професіоналізації особистості, у даному відношенні розглядати в якості понять, віднесених до одного ряду і навіть у чомусь споріднених. Проте в більшості інших відносин спорідненості між ними не спостерігається.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у дослідженні рівня та особливостей прояву професійного вигорання серед педагогічних працівників освітніх закладів для дітей з вадами психофізичного розвитку в зв'язку з тим,

що їх професійна діяльність є глибоко специфічною та високо соціально значимою, оскільки спрямована на корекцію і розвиток особистості учнів з особливими потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безносов С.П., Иваницкий А.Т., Кикоть В.Я. Профессиональная подготовка и ее влияние на личность (проблемы профдеформации): Учебн. пособие. – СПб.: ВВКУ ВВМВД РФ, 1996. – 230 с.
2. Елдышова О.А. Синдром выгорания как форма устойчивой личностной деформации //Психологическое консультирование и психотерапия: на стыке наук, времен, культур: материалы Международной научно-практической конференции. 27 сентября – 1 октября 2007 г. / сост. Л.Г. Гончарова, И.А. Монахова. Астрахань, 2007. – С. 65-67.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий. – Екатеринбург: УГППУ, 1997. – 244 с.
4. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Психология профессиональных деструкций. – М., 2005. – 240 с.
5. Корнеева Н.А. Психологические особенности социального лицемерия учителя как профессионально обусловленной деформации. Автореф. дисс. .. канд. психол. наук. – М., 2006. – 19 с.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 308 с.